

УДК 159.923.2

С. Ю. Пашенко, Ю. Р. Мацкевич

РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ МОЛОДОГО ВИКЛАДАЧА ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

У статті розглядаються психологічні особливості та психолого-педагогічні умови розвитку професійної самосвідомості молодого педагога ВНЗ упродовж періоду адаптації до викладацької діяльності, аналізуються проблеми та труднощі його особистісного і професійного зростання та визначається роль Школи педагогічної майстерності у їх подоланні.

Ключові слова: розвиток, професійна самосвідомість, вищий навчальний заклад, молодий педагог ВНЗ, адаптація, викладацька діяльність, Школа педагогічної майстерності.

В статье рассматриваются психологические особенности и психолого-педагогические условия развития профессионального самосознания молодого вузовского педагога в период адаптации к преподавательской деятельности, анализируются проблемы и трудности его личностного и профессионального становления и определяется роль Школы педагогического мастерства в их преодолении.

Ключевые слова: развитие, профессиональное самосознание, высшее учебное заведение, молодой вузовский педагог, адаптация, преподавательская деятельность, Школа педагогического мастерства.

The article detects psychological peculiarities and psycho-pedagogical conditions of professional self-awareness development in young university teachers during a period of their adaptation towards teaching activity, analyzes problems and difficulties of their personal and professional growth and defines a role of Pedagogical Mastership School in their overcoming.

Keywords: development, professional self-awareness, higher educational establishment, young university teacher, adaptation, teaching activity, Pedagogical Mastership School.

Глибокі сутнісні та структурні реформи вищої освіти України, які відбуваються протягом останнього десятиліття, сучасні підходи до

© Пашенко С. Ю., Мацкевич Ю. Р., 2013

організації навчального процесу у вищій школі, впровадження інноваційних технологій та інтенсивна психологізація освітньої сфери вимагають постійного підвищення рівня педагогічної майстерності науково-педагогічних працівників ВНЗ та формування й розвитку їх професійної компетентності і самосвідомості, висувають певні вимоги до особистості викладача вищої школи, котрий не лише добре знає предмет, який викладає, але й має високий рівень загальної і педагогічної культури, розуміється на сучасних тенденціях розвитку психології і педагогіки, здатний орієнтуватися не тільки в типових педагогічних ситуаціях, але й розуміти специфіку навчальної діяльності в різних умовах організації навчально-виховного процесу. Сьогодні професійна підготовка педагогів вищої школи вимагає суттєвих змін та ґрунтовної роботи з їх самосвідомістю, яка, зрозуміло, не завершується з початком їх професійно-викладацької діяльності у ВНЗ.

Окреслена ситуація зумовлює об'єктивну потребу у цілеспрямованій діяльності з розвитку та саморозвитку професійної самосвідомості молодих педагогів, особливо впродовж періоду їх професійної адаптації до викладацької діяльності у ВНЗ.

Проблемою, яка висвітлюється у статті, є вивчення можливостей розвитку професійної самосвідомості педагогів вищої школи у процесі їх професійно-педагогічної діяльності.

Аналізу теоретичних та методологічних аспектів формування самосвідомості як частини загальної проблеми розвитку особистості присвячено роботи Б. Г. Ананьєва, Л. І. Божович, М. Й. Боришевського, Л. С. Виготського, І. С. Кона, О. М. Леонтєва, В. С. Мухіна, С. Л. Рубінштейна, О. Г. Спіркіна, П. Р. Чамати, І. І. Чеснокової, Є. В. Шорохової та ін.; розвиток професійної самосвідомості досліджували С. В. Васьківська, Е. Ф. Зеєр, Є. О. Клімов, А. К. Маркова, Л. М. Мітіна, Л. Г. Терлецька та ін.; вивченням закономірностей розвитку професійної самосвідомості вчителя займалися О. М. Бодрова, А. О. Деркач, Ю. М. Кулюткін, Г. І. Метельський, Л. М. Мітіна, Д. Ф. Ніколенко та ін. Як переконують дослідження особливостей психологічної структури особистості і діяльності педагога, удосконалення його психолого-педагогічної підготовки та формування педагогічної майстерності, здійснені І. Д. Бехом, О. І. Власовою, В. А. Кан-Каликом, В. А. Крутецьким, А. І. Кузьмінським, Ю. М. Кулюткіним, З. Н. Курлянд, А. К. Марковою, С. Д. Максименком, А. А. Марушкевич, Л. В. Римар, С. О. Сисоєвою, В. О. Сластьоніним,

Г. С. Сухобською та результати власних досліджень авторів статті, фундаментальною основою становлення особистості педагога слугує його професійна самосвідомість.

Тим не менш, слід зазначити, що більшість публікацій, присвячених проблемам професійної самосвідомості та самоідентифікації, стосується вчителів, управлінців, психологів. Що ж до проблеми розвитку професійної самосвідомості педагога вищої школи на різних етапах професіогенезу, то до цього часу вона залишається недостатньо розробленою. Особливо це стосується пост-освітніх етапів становлення вузівського педагога і як фахівця, і як особистості у процесі здійснення ним викладацької діяльності. На сьогодні, переважна більшість наукових досліджень професійної самосвідомості припадає на перші дві стадії професійного становлення, а саме стадії формування професійних намірів та професійного навчання, нас же цікавлять закономірності розвитку професійної самосвідомості педагога ВНЗ у більш пізньому періоді становлення – на стадії професійної адаптації, а також часткової чи повної реалізації особистості у професійній праці.

Відтак, **метою** нашої статті є визначення психолого-педагогічних особливостей та умов розвитку професійної самосвідомості молодого викладача ВНЗ і з'ясування ролі й місця Школи педагогічної майстерності у процесі його професійної адаптації та подальшого становлення психолого-педагогічної компетентності.

У теорії психології і педагогіки категорії професійної майстерності і професійної самосвідомості є взаємопов'язаними та такими, що з одного боку впливають на процес розвитку педагога, а з іншого – виступають критеріями та показниками його результату. Досягнення педагогічної майстерності неможливе без високого рівня розвитку професійної самосвідомості.

Як показують дослідження Є. О. Клімова, В. І. Обносова, Г. С. Паригіна, В. М. Степанського, Т. М. Титаренко та інших, професійна самосвідомість включає усвідомлення людиною норм, правил, моделі своєї професії як еталонів для сприймання власних якостей, розуміння себе як професіонала з певним рівнем самосвідомості, впевненості у собі, прагнення до самореалізації.

На думку А. К. Маркової, професійна самосвідомість є динамічним утворенням, яке постійно розвивається та розширюється (Маркова А.К., 1996). Вона відображає розвиток людини за такими об'єктивними ознаками самореалізації, як: зростання професійної

майстерності, кар'єрне просування, підвищення авторитету, зміцнення соціального статусу (Білецька І., 2007).

В основу процесу розвитку у педагогів професійної самосвідомості покладено принцип єдності свідомості і діяльності, основний зміст якого полягає у ствердженні діяльній зумовленості формування психіки людини. Включення у професійну діяльність приводить молодого педагога ВНЗ до необхідності розвитку нових системних якостей, прояву себе як суб'єкта діяльності. Відтак, з'являються нові потреби, пов'язані з реалізацією суб'єктних функцій самореалізації і саморозвитку. Це надає підстави стверджувати про те, що процес становлення особистості педагога-початківця суб'єктом професійної діяльності неможливий без розвитку професійної самосвідомості (Асмолов А. Г., 1996).

Отже, професійна самосвідомість педагога представляє собою єдність трьох аспектів: пізнавального (самопізнання), емоційно-ціннісного (самооцінка) та регулятивного (саморегуляція), на основі чого визначено основні її структурні компоненти. До структури професійної самосвідомості, на думку Л. В. Римар, входять професійна установка на педагогічну діяльність, наявність потреби у самопізнанні та самооцінка професійно значущих якостей, саморегуляція у розв'язанні педагогічних завдань та відповідні мотиви професійного самовдосконалення (Римар Л. В., 1999).

Згідно з акмеологічною теорією професіоналізму, зв'язок між особливостями самосвідомості педагога та рівнем його педагогічної майстерності не викликає сумніву (Деркач А. А., 2005). І хоча педагогічна майстерність виявляється у діяльності, проте до неї не зводиться, її неможна обмежити лише високим рівнем розвитку спеціальних узагальнених умінь. Сутність майстерності криється в особистості викладача, у його позиції, здатності виявляти творчу ініціативу на тлі реалізації власної системи цінностей. Майстерність – це вияв найвищої форми активності особистості педагога у професійній діяльності, найповніше усвідомлення та розкриття свого професійного «Я», комплекс властивостей особистості, які забезпечують високий рівень самоорганізації професійної діяльності на рефлексивній основі. Усі складники педагогічної майстерності взаємопов'язані, їм властивий саморозвиток, а не лише зростання під впливом зовнішніх чинників (Дьяченко М. И., 2003; Реан А. А., 2002; Туріщева Л. В., 2006).

Суттєву роль у розвитку професійної самосвідомості педагога вищого навчального закладу відіграють активні методи самонавчання

та саморозвитку, до яких належить участь у міжнародних академічних програмах, тренінгових сесіях, науково-дослідній діяльності, а також у роботі Школи педагогічної майстерності, що сприяє активізації процесу самопізнання, кращому усвідомленню педагогами власних особистісних якостей та їх відповідності обраній професії (Матушанський Г. У., 2004).

Створення умов для максимально продуктивного та ефективного підвищення кваліфікації молодих викладачів ВНЗ у Школі педагогічної майстерності потребує попереднього аналізу діяльності викладача, якого сфокусовано на її проблемних і складних моментах, а не охоплення всієї сукупності його професійно-педагогічних функцій та посадових обов'язків. Це завдання вирішується за допомогою анкетування слухачів Школи щодо їх побажань, інтересів, а також утруднень, адже її робота, як і плани та теми занять є доволі мобільними та такими, що ґрунтуються на попиту «замовників». У такому випадку навчання у Школі педагогічної майстерності можна сприймати як вид стажування, а головним завданням провідних викладачів кафедри педагогіки і психології, які забезпечують її роботу, можна вважати спрямування навчальних занять не на вироблення конкретних професійно-педагогічних умінь у молодих викладачів, а на всебічний розвиток та саморозвиток їх професійної самосвідомості. Адже специфіка роботи Школи педагогічної майстерності полягає передусім у тому, що слухач школи вже є фахівцем, повноцінним суб'єктом власної професійної діяльності, дорослою людиною зі своїми поглядами, установками, особистісними особливостями, які не потрібно переробляти, а потрібно, можливо, лише скоригувати та спрямувати особистісний потенціал молодого фахівця на досягнення найвищого рівня розвитку професійної компетентності та професійної самосвідомості, а відтак – професійного успіху.

Головним завданням Школи педагогічної майстерності є, насамперед, створення рефлексивного середовища задля усвідомлення, визначення, обговорення та вирішення наявних проблем адаптації молодого викладача до професійної діяльності, а також забезпечення слухачів сучасною актуальною науковою інформацією з проблем навчання і виховання у вищій школі; допомога в опануванні основ майстерності для усвідомленої і продуктивної професійної діяльності; формування гуманістичної спрямованості особистості і діяльності; розвиток педагогічних здібностей; озброєння техніками продуктивної взаємодії викладача і студента у навчальному

процесі; формування потреби у саморозвитку та самовдосконаленні у процесі і засобами власної професійно-педагогічної діяльності.

Задля реалізації попередньо визначеної мети та цілей, спрямованих на вдосконалення професійної майстерності та підтримку процесу професійного й особистісного зростання молодого викладача, який усе частіше стає до кафедри відразу зі студентської лави, у Запорізькому національному університеті було створено Школу педагогічної майстерності, яка розпочала свою роботу у 2001 році. За доволі тривалий період її діяльності накопичено великого досвіду, розроблено Положення про Школу педагогічної майстерності та навчальну програму, здійснено низку досліджень, що дозволило визначити мету, завдання, функції та ефективні форми її роботи з урахуванням потреб самих молодих викладачів у вирішенні психолого-педагогічних проблем, пов'язаних з їх професійною діяльністю.

З цією метою кожного нового навчального року до початку занять у Школі педагогічної майстерності, які тривають 2 тижні на рік та проходять у формі інтерактивного інтенсиву, проводиться опитування молодих викладачів – слухачів Школи. Опитування має характер самооцінки педагогічної діяльності стосовно постановки педагогічних цілей і завдань та їх співвіднесення з результатами навчання, розробки навчально-методичного комплексу дисципліни, мотивування студентів, прийняття педагогічних рішень, організації самостійної роботи студентів, застосування прийомів активізації діяльності студентів на занятті, використання інтерактивних методів навчання тощо. Респондентам пропонується оцінити низку тверджень, які відображають окремі дії та уміння, необхідні для професійної педагогічної діяльності за 5-ти бальною шкалою (від 0 до 4). Для молодого викладача це, перш за все, гарна можливість осмислити ще раз власну педагогічну діяльність, тобто здійснити рефлексію професійної діяльності, та намітити шляхи й способи подальшого професійного розвитку.

Результати самооцінки педагогічної діяльності молодими викладачами надали змогу визначити найбільш типові утруднення, з якими стикається педагог вищої школи в перші роки роботи у ВНЗ.

Спочатку респондентам пропонувалось самостійно визначити труднощі власної професійної діяльності. Аналіз відповідей показав, що молоді фахівці не завжди чітко усвідомлюють ті проблеми, які постають перед ними як викладачами вищої школи. Серед проблем, які вони виділяють, превалюють, головним чином, зовнішні. Молоді

викладачі не повною мірою усвідомлюють рівень власної професійної компетентності, проблеми особистісного плану вони переносять на студентів (не знають, не вміють, не можуть, не готують) або на якісь інші зовнішні обставини, як то: недостатнє матеріально-технічне забезпечення (відсутність техніки, мультимедійних засобів, проблеми з тиражуванням матеріалу для занять тощо); недостатнє забезпечення навчальною літературою (особливо для нових спеціальностей); велике навантаження молодих викладачів, багато поточних звітів; великий обсяг громадських обов'язків (виконання завдань, які не відповідають посадовим обов'язкам); відсутність оплати за індивідуальну та самостійну роботу зі студентами; завелика кількість студентів на семінарських заняттях (групи по 35 осіб) та інші.

Отримані результати самооцінки, а також дані експертної оцінки дозволили визначити й інші труднощі, які стосуються власне викладацької діяльності, а саме:

1. Молоді викладачі не знайомі зі стандартами, ОПП та ОКХ з напрямів та спеціальностей підготовки фахівців на тих факультетах, де вони викладають, іншими нормативно-правовими документами, що регулюють підготовку студентів та діяльність викладача ВНЗ.

2. Відчувають брак умінь щодо складання навчальних та робочих програм, не пов'язують їх з ОПП та ОКХ (програми складають за підручником).

3. Не знають, що входить до комплексу навчально-методичного забезпечення дисциплін.

4. Не вміють аналізувати власну діяльність, визначати труднощі у власній роботі та труднощі у навчанні студентів, прогнозувати перебіг та результати педагогічного процесу, співвідносити результати навчання з поставленими цілями.

5. Не знають, як мотивувати студентів до навчальної діяльності та активізувати роботу студентів.

6. Не вміють застосовувати активні методи навчання, плутають активні методи навчання з прийомами активізації навчальної діяльності студентів.

7. Молоді викладачі-куратори не знають, як повинен працювати куратор студентської групи (що він має знати та вміти робити).

Педагоги-початківці відзначають також брак знань щодо використання інноваційних освітніх технологій, активних методів та форм організації навчання, мотивації студентів до навчання, організації наукової та самостійної роботи студентів, особливостей педагогічного спілкування та вирішення конфліктів тощо.

Окреслені труднощі, на нашу думку, зумовлені такими особливостями діяльності молодого педагога, як проходження періоду адаптації як до самої діяльності, так і до нових колективів, де ця діяльність відбувається; необхідність суміщення та одночасного виконання багатьох незнайомих з досвіду функцій (викладацька, управлінська, дослідницька, виховна тощо); переживання емоційного дискомфорту та втоми від необхідності постійного інтенсивного спілкування з великою кількістю різних людей; неготовність до попередження та конструктивного вирішення педагогічних конфліктів у міжособистісній взаємодії. Можна також говорити про недостатню сформованість у молодого викладача необхідних професійних, життєвих і соціальних компетенцій (soft skills). Усе це утруднює, а інколи й гальмує адаптаційні процеси (Рєан А. А., 2002).

Саме результати такого аналізу визначають зміст і методи роботи Школи педагогічної майстерності. Навчальні програми містять теми та питання, які покликані розвинути у молодому педагогові готовність до самовдосконалення, високий рівень саморегуляції діяльності, особистісної і професійної мобільності, професійну та конфліктологічну культуру, мотивацію до саморозвитку як професіонала та особистості.

Окреслені актуальні для молодих викладачів психолого-педагогічні проблеми, пов'язані з професійною діяльністю, знайшли відображення у тематиці занять Школи, серед яких, зокрема: «Сутність процесу навчання у вищій школі», «Управління освітнім процесом у вищому навчальному закладі», «Навчально-методичне забезпечення навчального процесу у ВНЗ», «Гуманістичний підхід в освітньому просторі ВНЗ», «Особистісно-орієнтовані технології навчання», «Інноваційна діяльність в освітній сфері вищої школи», «Формування навчальної мотивації студентів», «Психологічний зміст авторитету викладача вищої школи», «Педагогічні технології розвитку прогностичних здібностей молодих викладачів», «Соціально-психологічний аналіз педагогічних конфліктів», «Комунікативна діяльність педагога вищої школи, педагогічне спілкування у вищій школі», «Сучасні технології навчання у вищій школі», «Сучасні інформаційні та комунікаційні технології в освітньому процесі», «Саморегуляція діяльності професіонала педагогічної галузі» та інші.

У роботі зі слухачами Школи педагогічної майстерності перевага надається активним методам навчання на основі діяльнісного підходу до розвитку ЗУН і компетенцій молодого педагога вищого навчального закладу. Широко застосовуються методи, спрямовані

на поглиблення професійної рефлексії, інтерактивні заняття, дискусії та диспути, елементи ділової гри та тренінги особистісного зростання, основним завданням яких є розвиток особистості, підвищення комунікативної компетентності, розширення сфери професійної самосвідомості та удосконалення навичок саморегуляції молодого педагога.

Отже, теоретичний аналіз проблем становлення особистості молодого викладача ВНЗ на стадії адаптації до професійно-педагогічної діяльності та психолого-педагогічних умов розвитку його професійної самосвідомості, результати емпіричного дослідження об'єктивних і суб'єктивних труднощів молодих педагогів ВНЗ та узагальнення педагогічного досвіду роботи з молодими викладачами в умовах Школи педагогічної майстерності дозволить у подальшому внести корективи у робочі програми підготовки магістрів за спеціальністю «Педагогіка вищої школи» та здійснити розробку програми психологічного супроводу молодого фахівця педагогічної галузі на початку його професійної кар'єри у вищій школі.

Література

1. Асмолов А. Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров / А. Г. Асмолов. – М.: ИПП; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – 768 с.
2. Белецкая И. Проблемы самоактуализации и самореализации через призму соционики и акмеологии / И. Белецкая. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института, 2007. – 183 с.
3. Дьяченко М. И. Психология высшей школы: Учеб. пособие для магистров спец. вузов / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. – Мн.: Тесей, 2003. – 351 с.
4. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М.: Знание, 1996. – 308 с.
5. Матушанский Г. У. Проектирование моделей деятельности, личности и непрерывной профессиональной подготовки преподавателя высшей школы / Г. У. Матушанский, А. Г. Фролов. – Казань: Казан. гос. энерг. ун-т, 2004. – 112 с.
6. Развитие профессионализма преподавателя высшей школы / Уч. пособие под ред. А. А. Деркача. – М.: РАГС, 2005. – 386 с.
7. Реан А. А. Психология адаптации личности / А. А. Реан, А. Р. Кудашёв, А. А. Баранов. – СПб.: Медицинская пресса, 2002. – 352 с.

8. Римар Л. В. Формування професійної самосвідомості майбутніх учителів у процесі вивчення педагогічних дисциплін: автореф. дис. ... канд.пед.н.: с-ть13.00.01 / Л. В. Римар. – Київ, 1999. – 21 с.

9. Турішева Л. В. Професійний розвиток педагога: психологічний аспект / Л. В. Турішева. – Х.: Вид. група «Основа», 2006. – 144 с.

Рецензенти:

Вашенко І. В. – д. псих. н., проф.,
Данилюк І. В. – д. псих. н., проф.

Стаття надійшла до редакції 22.03.2013